

دکتر مصطفی نجیب فواز والدکتوره حکمت کشلی فواز، تاریخ خلیفه (روایت بقی بن مخلد اندلسی)، دارالکتب العلمیه بیروت، ط الاولی ۱۴۱۵-۱۹۹۵، ص ۹۴.

۱۶. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۱۸.

۱۷. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی (م ۶۲۶)، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ط الثانية، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۱۲۹.

۱۸. از انواع زمین هایی است که در سیطره حکومت اسلامی است واز کفار به غنیمت گرفته شده است

۱۹. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی (م ۶۲۶)، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ط الثانية، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۱۲۹. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۱۸.

۲۰. درست تر «اللبیرا ببر» می تواند باشد که مابین زنجان و طالش بوده است. نک. بلاذری، ص ۳۱۹.

۲۱. همان، ص ۱۲۹.

۲۲. ابی عمرو خلیفه بن خیاط بن ابی هبیره اللبثی العصفری م ۲۴۰ هجری، راجعه دکتر مصطفی نجیب فواز والدکتوره حکمت کشلی فواز، تاریخ خلیفه (روایت بقی بن مخلد اندلسی)، دارالکتب العلمیه بیروت- ط الاولی ۱۴۱۵-۱۹۹۵، ص ۹۴.

۲۳. عزالدین أبو الحسن علی بن ابی الکریم المعروف بابن الأثیر (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۸۳. که ارمینیه را عنوان می کند اما درست تر با توجه تاریخ خلیفه ذیل سال ۲۵ منطفه برزعه واران است.

۲۴. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی (م ۶۲۶)، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ط الثانية، ۱۹۹۵، ج ۱، ص ۱۲۸.

۲۵. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۲۰.

۲۶. همان، ص ۳۲۲.

۲۷. عزالدین أبو الحسن علی بن ابی الکریم المعروف بابن الأثیر (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۱۱۲.

۲۸. ابی عمرو خلیفه بن خیاط بن ابی هبیره اللبثی العصفری م ۲۴۰ هجری، راجعه دکتر مصطفی نجیب فواز والدکتوره حکمت کشلی فواز، تاریخ خلیفه (روایت بقی بن مخلد اندلسی)، دارالکتب العلمیه بیروت- ط الاولی ۱۴۱۵-۱۹۹۵، ص ۹۴.

۲۹. عزالدین أبو الحسن علی بن ابی الکریم المعروف بابن الأثیر (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۸۵.

۳۰. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۲۰. نیز تاریخ خلیفه، ص ۹۴.

۳۱. همان، ص ۳۱۹.

۳۲. همان، ص ۳۲۰.

۳۳. همان، ص ۳۲۰.

۳۴. همان، ص ۳۲۱-۳۲۰.

۳۵. همان، ص ۳۲۱.

۳۶. البابکیه، ص ۶۹ به نقل از گوند نیز ترجمه انگلیسی روبرت بطروسیان از تاریخ گوند، ص ۱۰.

۳۷. شهر بزرگ هر کوره باقلیم را با داشتن جامع؛ مصرمی گفتند.

۳۸. نک أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۲۱-۳۲۲.

۳۹. البابکیه، ص ۶۱.

۴۰. نک أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۲۰۷.

تا قبل از شورش بابک خرمدین، بیشترین کانون های شورش در موغان، جیلان، دشت بلاشجان و مناطق نزدیک به جابروان است. در میان اقوام بیشترین شورش ها را از سوی کردهای احتمالاً کوچ نشین مشاهده می کنیم. وجود خوارج مخالف بنی امیه و بنی عباس و جدابیت تفکر آنان برای شماری از مناطق، به ویژه بردعه، بیلقان، اردبیل و دریاچه ارومیه در میان ارانی ها، کردها و شماری از شهرهای آذربایجان در کنار تضاد منافع اعراب یمانی زمین دار منزل گزیده با بنی امیه، بنی عباس و مزدوران وارداتی شرقی و خراسانی آن ها، در تقویت اسلام متمایل به خوارج به ویژه در میان عوام و خرده زمین داران و مظلومان جامعه کشاورزی نسق گرفته است.

خیزش جنبش بابک، احتمالاً مزدکی و نه واقعاً ضد اسلامی، بلکه ضد نهاد بهره کشی را نمی توان شاهد مثالی از اسلام گریزی در آذربایجان به شمار آورد و حضور عناصر عربی و اسلامی در قیام وی را نمی توان مخفی کرد. حوادث زمان دیشم گرد نشان می دهد که اسلام محرکی قوی در میان کردان به ویژه با محوریت اهل محکمه و کتاب است که نضج گونه ای از اسلام و به عبارتی دیگر، اسلام غیر حکومتی و مبارزاتی را نشان می دهد. ▣

پی نوشت

۱. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی (م ۶۲۶)، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ط الثانية، ۱۹۹۵، ج ۴، ص ۴۵۹. نیز یاقوت، ج ۳، ص ۳۸۴.
2. The CHRONOCLE OF THEOPHANES- English translation – HarryTurtledov – university of pennsylvania press – Philadelphia 1982, p17.
۳. عزالدین أبو الحسن علی بن ابی الکریم المعروف بابن الأثیر (م ۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، بیروت دار صادر، دار بیروت ۱۳۸۵/۱۹۶۵م، ج ۲، ص ۴۸۲.
۴. همان، ص ۵۲۵.
۵. ابو حنیفه احمد بن داود الدینوری (م ۲۸۲)، اخبار الطوال، تحقیق عبد المنعم عامر، قم منشورات رضی ۱۳۶۸ شمسی، ص ۴۰۲.
۶. ابی عمرو خلیفه بن خیاط بن ابی هبیره اللبثی العصفری م ۲۴۰ هجری- راجعه دکتر مصطفی نجیب فواز والدکتوره حکمت کشلی فواز - تاریخ خلیفه (روایت بقی بن مخلد اندلسی)، دارالکتب العلمیه بیروت- ط الاولی ۱۴۱۵-۱۹۹۵، ص ۷۵ و أبو جعفر محمد بن جریر الطبری (م ۳۱۰)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، ج ۳- بیروت، دار التراث، ط الثانية، ۱۹۶۷/۱۳۸۷- ص ۱۳۴.
7. 7 THE CAMBRIDGE HISTORY OF THE BYZANTINE EMPIRE c. 500–1492 - Edited by JONATHAN SHEPARD Cambridge University Press 2008 First published 2008- p334
۸. حسین قاسم العزیز، البابکیه- المدی- ط الاولی - ۲۰۰۰م، سوریا، دمشق، ص ۵۹.
۹. أبو جعفر محمد بن جریر الطبری (م ۳۱۰)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، ط الثانية، ۱۹۶۷/۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۴۸.
۱۰. همان، ج ۴، ص ۱۵۴-۱۵۳.
۱۱. همان، ص ۱۵۴.
۱۲. همان، ص ۱۵۵.
۱۳. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹)، فتوح البلدان، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۱۹۸۸، ص ۳۱۹.
۱۴. همان، ص ۳۱۷. نیز یاقوت، معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۲۹.
۱۵. ابی عمرو خلیفه بن خیاط بن ابی هبیره اللبثی العصفری م ۲۴۰ هجری، راجعه

کوهستانی بودن منطقه آذربایجان و داشتن قلاع زیاد را می توان دو مولفه مهم در تدوام روحیه مقاومت یا شورش های منطقه ای و محلی در برابر مسلمانان به شمار آورد.